

Bronnen

Catrien Santing

Menselijke resten als bron

Catrien Santing laat in deze aflevering van bronnen zien hoe de historicus menselijke resten als bron kan gebruiken.

Slechts één keer per week is het kerkje van de Broederschap S. Maria dell'Orazione e Morte in de Via Giulia te Rome open. Iedere zondag, een half uur voor de mis, kunnen bezoekers het vervallen interieur bezichtigen en afdalen naar de half onder de Tiber gelegen kelder. Daar zijn de spaarzame restanten van de vroegere knekelkelder te zien (zie pagina 542). De leden van de in 1538 opgerichte broederschap hadden tot taak achtergelaten lijken van de openbare weg te verwijderen en fatsoenlijk te begraven. Wanneer het kerkhof vol dreigde te raken, werden de graven geruimd. De resterende beenderen dienden vervolgens als bouw materiaal voor waarschuwende wanddecoraties die verwezen naar de helse pijnen in het Vagevuur en naar het verspeelde geluk van het Aardse Paradijs. In de week vóór 2 November (Allerzielen) vonden in de kelders voorstellingen plaats, waarin met skeletten werd gerammeld, vuurwerk werd afgestoken en ijselijke kreten te horen waren. De morbide handelingen moesten tot 1871 de Romeinen er toe aanzetten de broederschap rijkelijk van aalmoezen te voorzien en nog vuriger voor de zielen van de gestorvenen te bidden.¹

De broeders van S. Maria dei Morti stonden bepaald niet alleen in de uitvoering van macabere taken en gewoonten. Tot het einde van de negentiende eeuw vonden in Italië op talloze plaatsen dergelijke doodschrik aanjagende opvoeringen plaats en knekelkelders zijn er nog steeds in grote getale te bezichtigen. Wie niet te teerhartig is, kan zich bovendien verlustigen aan ontelbare mummies en relikven. De confrontatie met dit alles riep bij mij aanvankelijk slechts een vraag op die typerend is voor een vreemdeling in een ander land: hebben Italianen een andere verhouding met menselijke resten dan de gemiddelde Noord-Europeaan, dat wil zeggen, zijn zij er minder bang voor? Met Pasen 2001 stond immers de glazen kist met het 'corpus incorruptum' van paus Johannes XXIII een volle dag op het Pietersplein,

1 Helmut Hager, *S. Maria dell'Orazione e morte* (Rome 1964).

De auteur voor de resten van de knekelkelder van S. Maria dell'Orazione e Morte, Rome.

terwijl bij de bezoeken aan de S. Maria dei Morti Nederlandse vrienden en collegae de ogen steeds naarstig afwendden van de vuilniszakken en zeepdozen met overvloedige schedels, waarvan de Italianen geen noodzaak tot opruimen zagen.

Geen mooier vak dan dat van historicus, waarbij je iedere nieuwe interesse, om niet te zeggen afwijking, kunt professionaliseren. Voor mijn aanvankelijke these bleek weinig bewijs te vinden, zij het dat medisch-historica Katharine Park de bloei van de anatomie in Italië, tussen 1200 en circa 1650 de plek waar iedere toekomstig arts studeerde, aan een minder beladen omgang met menselijke resten weet.

Omdat men er daar van uitging dat de ziel het lichaam met het uitblazen van de laatste adem verliet (zie pagina 543), zouden lijkschouwelingen nauwelijks met taboes omringd geweest zijn. Snijden in een ontzield lichaam is minder ethisch en religieus belastend, zo luidt de redenering. In het noorden van Europa, met zijn vele *Doden-dansen* en zogenaamde transi-grafbeelden van halfverteerde lijken, lag dat moeilijker vanwege de idee dat zolang de zogenaamde 'putrefactio' (het tot stof vergaan) niet compleet was, de ziel haar omhulsel nog niet geheel had verlaten.² Dat de gehechtheid aan de menselijk resten specifiek Italiaans zou zijn, is in mijn ogen onmogelijk vol te houden, al lijkt in katholieke landen de afkeer op dit vlak wel minder groot.

Mijn mediëvistische training verloochende zich niet. Boeken over de verering van heiligen en hun relikven openden nieuwe horizonten.³ Studies zoals die van feministisch historica Carolyn Walker Bynum⁴ over de licha-

2 Katharine Park, 'The life of the corpse: division and dissection in late medieval Europe', *Journal of the history of medicine and allied sciences* 50 (1995) 111-132.

3 Arnold Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München 1997) en Henk van Os, *De weg naar de hemel. Reliekverering in de middeleeuwen* (Amsterdam 2001).

melijke aspecten van het christelijk geloof bleken richtinggevend. Waar kwam die gehechtheid aan het lichamelijke vandaan bij een levensovertuiging die ogenschijnlijk het geestelijke geheel voorop stelde? Aan de hand van minutieus onderzoek naar opstandingsgeloof in scholastieke teksten toont Walker Bynum aan dat in de middeleeuwen de menselijkheid bestond uit de versmelting van lichaam en ziel. Banden vol met ogenschijnlijke haarkloverijen over de herrijzenis van kannibalen en de status van navelstreng, voorhuid en melktanden van Jezus Christus als reliek, bleken bloedserieuze discussies over kern en wezen van humaniteit. Het materiële en zijn continuïteit is klaarblijkelijk cruciaal voor de menselijke identiteit in heden en toekomst, waarbij dan de overtuiging dat het stoffelijke lichaam een integraal onderdeel vormt van de persoon tot uitgangspunt dient. In plaats van een radicale breuk is de

De zielevaart van S. Filippo Neri uit: A. Gallonio, *Vita S. Filippo Neri* (Roma 1601).

dood van iedere sterveling slechts een tussenstation op weg naar het eeuwige leven. Dit alles was mogelijk gemaakt door de Kruisdood van Christus en zijn opstanding veertig uren later. Dat neemt niet weg dat er tevens vanaf het begin gerede twijfel bestond aan een volledige opstanding. De apostel Paulus sprak deze heilsverwachting reeds tegen door streng te stellen dat hetgeen uit vlees en bloed bestaat, geen deel kan hebben aan het koninkrijk Gods, het vergankelijke zou nimmer samengaan met onvergankelijkheid (I Corinthiërs, 15: 49-51). Dat deze opvatting het pleit al snel verloor, blijkt bijvoorbeeld uit de talloze afbeeldingen van de ongelovige Thomas die

- 4 Carolyn Walker Bynum, *The resurrection of the body in western Christianity* (New York 1995). Carolyn Walker Bynum, 'Material continuity, personal survival and the resurrection of the body: a scholastic discussion in its medieval and modern contexts' in: idem, *Fragments and redemption. Essays on gender and the human body in medieval religion* (New York 1992) 239-298 en bv. Sarah Kay en Miri Rubin, *Framing medieval bodies* (Manchester 1994) en Jean-Claude Schmitt, *Le corps, les rites, les rêves, le temps. Essais d' anthropologie médiévale* (Parijs 2001).

ter controle dat Jezus echt uit zijn graf was opgestaan zijn vinger in diens zijdewond stak.

Belangstelling voor medische geschiedenis en kunst deden de rest. Vrijwel iedere Italiaanse stad bleek een S. Giovanni Decollato-broederschap te hebben gekend, die zeer toepasselijk ter dood veroordeelden tot het einde begeleidde, een deel van de lijken ter sectie overdroeg aan de plaatselijke medische stand en tenslotte de resten ter aarde bestelde. Artsen waren door de eeuwen heen betrokken bij het vervaardigen van relieken en schitterden als kroongetuigen in canonisatieprocessen.⁵ Michelangelo, van wiens grote anatomische kennis de gespierde torso's van zijn kunstwerken nog altijd getuigen, bleek één van de eerste leden van de broederschap van S. Maria dei Morti te zijn geweest. Dat bracht mij tot de (helaas tot nu toe onbewezen) hypothese dat hij wel eens een achtergelaten lijk voor het bevredigen van zijn eigen anatomische nieuwsgierigheid zal hebben gebruikt. Jarenlang koesterde hij met zijn vriend, pauselijk lijfarts Realdo Colombo het plan een geïllustreerd anatomieboek te vervaardigen dat Andreas Vesalius' *De humani corporis fabrica* (Basel 1543) zou overtreffen. Pauselijke megaprojecten beletten de uitvoering wellicht. *De re anatomica* (Rome 1559) kwam er wel, maar zonder platen van Michelangelo. Op de titelpagina trekt een verwijtend kijkende *putto* de kunstenaar dichter naar de sectie toe (zie pagina 546). Lezing van Colombo's relaas leverde echter wel iets anders op. Het laatste hoofdstuk had als titel *De iis quae rare in anatome reperiuntur* (over zaken die in de anatomie zelden worden gezien) en bevatte een trotse opsommingen van kardinalen en potentiële heiligen waarop de arts ooit sectie had verricht. Het tumor ter grootte van een duivei in de linker hartkamer van Kardinaal Gambara en de nierstenen van Ignatius de Loyola dienden als bewijs van de nieuwe, op de anatomische vaardigheden gebaseerde kennis van zestiende-eeuwse artsen. Was het zo dat de medische wetenschap vooruitgang had geboekt 'over the dead bodies' van criminelen, pausen, kardinalen en heiligen of had de kerk aan de vooravond van de wetenschappelijke revolutie en midden in de periode van de Reformatie en Contra-Reformatie zich alleen maar met behulp van wetenschappelijke, harde bewijzen staande weten te houden?

De driehoek waar tussen een nieuw onderzoeksproject zich zou moeten

- 5 J. Ziegler, 'Practitioners and saints: medical men in canonization processes in the thirteenth to fifteenth centuries', *Social history of medicine* 12 (1999) 191-225 en Nancy Siraisi, 'Signs and evidence. Autopsy and sanctity in late sixteenth-century Italy' in: idem, *Medicine and the Italian universities, 1250-1600* (Leiden 2001) 356-380.

bewegen, leek compleet. Zou het mogelijk zijn een wisselwerking tussen het onderlinge discours van enerzijds theologie en religieuze beleving en anderzijds geneeskunde aan te tonen? Welke rol speelde daarbij in dezelfde tijd de grote anatomische belangstelling van kunstenaars en hun voorkeur voor gruwelijke afbeeldingen, waarin tot in alle details de onthoofdingen van Johannes de Doper, van Holofernes, van Goliath, het villen van Sint Bartholomeus en de opstanding van de al bijna vergane Lazarus werden weergegeven? Een grote hulp voor het denkproces was het werk van Jonathan Sawday die enkele jaren geleden het epistème van de periode van Renaissance en Barok aanduidde als 'autoptic vision'.⁶ Hij labelde de cultuur van die periode als één van 'sectie', in de zin van tot op het bot uit elkaar halen en, als alle kennis vergaard was, weer idealiter in elkaar zetten. Het object van studie is hier uiteraard niet zozeer de feitelijke medische wetenschap als wel de wijze waarop lichaam en lijk in literatuur, kunsten en maatschappij worden geconceptualiseerd. Andrea Carlino nuanceerde het succes van Andreas Vesalius en de zijnen nogal door erop te wijzen dat de vele openbare lessen in de anatomische theaters geenszins een triomf van de empirie betekenden.⁷ Het didactisch nut van dergelijke ondernemingen was minimaal, zodat het veeleer ging om een met veel visuele en verbale retoriek gepaard gaande manifestatie van medische professionaliteit, het bieden van carnavalesk vermaak en het visualiseren van het *theatrum mundi*. De prominente aanwezigheid van Hippocrates en Galenus op afbeeldingen van anatomische lessen spreekt boekdelen. De artsen ontwaarden vooral hetgeen hen reeds uit de literatuur bekend voorkwam. De sectie fungeerde derhalve primair als een bevestiging van in druk verschenen medische kennis.

Het stoffelijk overschot impliceert in mijn geval dus geen mri-scans van botten of medische analyse van afwijkingen of vergroeiingen. Voor paleontologie ontbeer ik de juiste vooropleiding en vraag mij tevens af of dergelijke kennis in historisch opzicht wel relevant is. Door de eeuwen heen zijn ziektes en voedingsgewoontes veranderd en dat geldt nog meer voor de omgang met gezondheid en dood.⁸ Wat zegt het bijvoorbeeld dat volgens onze huidige medische definitie van syphilis, op grond van de afwijkingen aan het (ver-

6 Jonathan Sawday, *The body emblazoned dissection and the human body in renaissance culture* (Londen 1995).

7 Andrea Carlino, *Books of the body. Anatomical ritual and renaissance learning* (Chicago 1999).

8 Een goede introductie op deze benadering van ziekte en gezondheid is: Mary Lindemann, *Medicine and society in early modern Europe* (Cambridge 1999).

Titelpagina, Realdo Colombo, *De re anatomica* (Rome 1559).

meende) skelet van Erasmus, de grote humanist aan een geslachtsziekte gestorven zou zijn? In ieder geval niet dat hij een wild liefdesleven geleid zou hebben en om dergelijke sappige conclusies ging het de onderzoekers uiteraard. In de eerste decennia van de zestiende eeuw teisterde een zeer virulente vorm van syphilis Europa die zich op andere wijze dan via geslachtsverkeer verspreidde.⁹ Interessanter is dat over menselijke resten zo'n ophef ontstaat. Schuld en schaamte, en zeker ook gekrenkte eer, spelen daar een grote rol in. De recente actie rond Saartjie Baartman, de Venus van de Hottentotten, is daar een fraai voorbeeld van. Zij werd in de zomer van 2002 plechtig te Kaapstad begraven nadat haar resten 187 jaar in het Musée de l'homme in Parijs te zien waren geweest, een museum dat overigens ook de trotse bezitter is van schedel van René Descartes. Saartjie stond tijdens haar leven

bekend als de Hottentotse Venus, vanwege haar buitengewoon gewelfde achterste en het extreme formaat van haar schaamlippen. Een tournee door Europa waarbij zij als een beer geketend te bezichtigen was, eindigde met de dood. Direct werd er sectie op het stoffelijk overschot gepleegd, wat resulteerde in een skelet en twee glazen potten met respectievelijk hersenen en geslachtsorganen.¹⁰ Tussen Saartjie en de dode lichamen van de mensen die het object van mijn onderzoek vormen, bestaat een principieel verschil. Behoudens uitzonderingen, zoals de lichamen van alleenstaande pelgrims, hebben deze zichzelf beschikbaar gesteld. Veel kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders zagen het als een eer een autopsie te ondergaan, heiligen in spe wisten dat post-mortem onderzoek essentieel was voor canonisatie, terwijl pausen en koningen in staatsie opgebaard moesten worden en dat vereiste op z'n minst het weghalen van de bederfelijke ingewanden en vaak mum-

9 Claude Quétel, *Le mal de naples. L'histoire de la syphilis* (Parijs 1986). Over Erasmus (met dank aan Prof. dr. Jan van Herwaarden): J.B. Gleason, 'The allegation of Erasmus'. Syphilis and the question of his burial Site', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 10 (1990) 122-139.

10 Marco d'Erano, 'L'onore di Saartjie', *La Repubblica*, 10 augustus 2002.

mificatie.

Vanaf de Late Oudheid werden de stoffelijk overschotten van heilige personen aanbeden. Pausen organiseerden programmatische translatiecampagnes van heilige lichamen, waarbij de inhoud van catacomben en individuele graven aan de uitvalswegen van Rome werd leeggemaakt en naar het stadscentrum vervoerd. Berekeningen wezen uit dat circa 2300 lichamen een nieuwe plek kregen onder het altaar van een Romeinse kerk of elders in Europa. Naar aanleiding van Christus' opstanding ontwikkelde zich de idee dat de gelovigen via de lichaamsdelen van heilige personen, wier zielen reeds bij God in de hemel verwijsden, contact konden leggen met het hogere. De in het altaar verwerkte relieken versterkten het wonder van de eucharistie, waarin brood en wijn in lichaam en bloed van Christus transformeerden. De vraag naar relieken was niet te stellen. Ging het niet goedschiks dan maar kwaadschiks, zo redeneerde zelfs Einhard, de geleerde biograaf van Karel de Grote. Hij was het die de geslaagde diefstal van het gebeente van de heilige martelaren Marcellinus en Petrus uit een basiliek aan de Via Labicana organiseerde. De honger naar vlees van God overviel sommigen als betrof het 'lekkere trek'. Bisschop Hugo van Lincoln (ob. 1200) is wel het meest bizarre voorbeeld. In het klooster Fécamp vergreep hij zich, na met een mesje het zijden omhulsel te hebben opengereten, aan de arm van Maria Magdalena. De afgebeten stukjes liet de bisschop in zijn *anulus sacramentalis* plaatsen.¹¹

In navolging van Christus' volmaakte lichamelijke terugkeer op aarde en de lichamen van vele martelaren die weerstand hadden geboden aan verminking, kreeg de eis van lichamelijk 'completeheid' oftewel *corpus incorruptum*, *corpus integrum* of *corpus inlaesum*, steeds meer gewicht.¹² Onvergankelijkheid kwam in wezen te staan voor 'vrij van verontreiniging door de erfzonde' en werd daarbij geïnterpreteerd als uitverkoren zijn door God. Aanvankelijk verwees dit vooral naar de conditie van een lichaam, waarvan gedeeltes verwijderd konden zijn om elders heil te brengen. Zelfstandige hoofden, armen, benen, fungeerden als *pars pro toto*. Opdelen was een normale procedure. Zo raakten in de Sint Pieter de lichamen van de apostelen Petrus en Paulus hun hoofd kwijt, omdat de Sint Jan van Lateranen, de eigenlijk hoofdkerk van de Christenheid, ook van topreliken diende te worden voorzien. Onder invloed van de in de dertiende

11 Voor een overzicht: Angenendt, *Heilige und reliquien*, i.h.b. 163-164.

12 A. Angenendt, 'Corpus incorruptum. Eine Leitidee der mittelalterlichen Reliquienverehrung', *Saeculum* 42 (1991) 320-348.

eeuw herontdekte geschriften van Aristoteles en hun interpretatie door Thomas van Aquino veranderde dit. Het zogenaamde 'hylomorphisme' interpreteerde de ziel als de *forma* - een woord waarvan de vertaling dichter bij idee dan bij vorm komt - van het lichaam, beide vormden samen het mens-zijn. Deze observatie komt overeen met de iconografische gewoonte de opstanding van de mens aan het einde der tijden af te beelden als de triomf van het geheel over het deel, en daarbij kwam de nadruk steeds meer op het geheel te liggen. Zag men aanvankelijk nog wel schimmen die de her en der verstrooid geraakte lichaamsdelen bijeenraapten, in de loop van de vijftiende eeuw zijn de geleidelijk aan gematerialiseerde en vervolgens beveleesde skeletten de norm.¹³

Dit had tot gevolg dat de druk om heilige lichamen bijeen te houden steeds sterker werd. Zo woedde rondom de resten van Filippo Neri (1515-1595) een heftige strijd. Een team van belangrijke artsen had direct na het overlijden van de populaire geestelijk leider een autopsie uitgevoerd die opbaring in staatsie mogelijk maakte. Het Romeinse volk stroomde toe en de broeders van Neri's oratorium moesten het lijk met hand en tand verdedigen. Niet alleen werd de rozenversiering van zijn lijkwade telkens meegenomen, om niet te spreken van de aanslagen op de wade zelf, maar velen trachtten zelfs een stukje van Neri zelf in handen te krijgen. Onder de liefhebbers bevonden zich hoogwaardigheidsbekleders en die waren minder makkelijk af te schepen. Kardinaal Angelo Cusano drong bijvoorbeeld op overdracht van het hart aan. De urn met ingewanden werd opgedolven. Dokter Angelo Vittorio, aldus verklaarden getuigen later in het canonisatieproces, roerde met zijn mes door de 'prut', maar het hart was verdwenen: de kardinaal moest zich met schoongewassen darmen tevreden stellen. Anderen maakten het nog bonter. Tijdens een inspectie van het lijk ter gelegenheid van de translatie van Neri naar een eigen kapel, deed kardinaal Altieri een greep in het karkas en voorzag zich van een rib en twee ruggenwervels. Verdere fragmentatie kon voorkomen worden. Toen andere groepen Oratorianen enkele jaren later een deel van de stichter opeisten, borg de Romeinse fundatie hun schat in een geheime kast en haalde Neri er pas weer uit toen ieder delings-gevaar geweken was.¹⁴

Bizarre verhalen dus volop, die weldadige huiveringen en historische

13 Walker Bynum, *Resurrection of the body*.

14 Zie hierover mijn: 'Vulneratio caritatis ego. The anatomised body of San Filippo Neri and its function in counter reformation Rome' in: Andrew Hopkins en Maria Wyke ed., *Roman bodies* (Cambridge 2003) binnenkort te verschijnen.

sensatie teweegbrengen. Wat mij in al die ogenschijnlijke bizariteiten treft, is de juistheid van Thomas van Aquino's compromis, dat blijkbaar tegemoet komt aan een diepgevoelde menselijke behoefte ook het lichamelijke zin te geven. Zelfs in het geval van een geloof waarbij het geestelijke als crux fungeert, is het lichamelijke essentieel. Het Christendom is dol op paradoxen: om het materiële te ontstijgen dient het door pijn of honger eerst ten diepste worden gevoeld; om het eeuwig leven binnen te kunnen gaan, moet iedere mens eerst door de poort van de dood. Dualisme is de mensheid eigen, maar daarin is in mijn ogen de gehechtheid aan de lichamelijke kant van het menselijk leven het meest opmerkelijk, niet in de laatste plaats omdat die de laatste jaren steeds meer gewicht krijgt. Alom wordt de hedendaagse mens geconfronteerd met de eis tot continue geestelijke en lichamelijke volmaaktheid. Het succes van de tv-reclame van een zorgverzekeraar: 'gefeliciteerd u bent de trotse bezitter van een lichaam' is een zwakke echo van de recente overtuiging dat de mens zijn lichaam is. Dit is de reden om het zo goed mogelijk te bewaren. De vrieskisten met de lichamen van de aanhangers van het cryonisme, een secte die de lichamen van overledenen invriest totdat het technisch mogelijk is de doden op te wekken, zijn immers voorzien van het opschriften 'First Life Cycle' (data). Anderen opteren voor een snellere weg en bieden zichzelf ter preparatie aan. Het succes van de plastificeerder van menselijke lichamen Günther von Hagen maakt duidelijk dat de 'autoptic vision' tot op de dag van vandaag haar geldigheid heeft behouden.¹⁵

15 Zie bijvoorbeeld de recensie van de fototentoonstelling "Dying is Not Good for You" van Jason Oddy: Jesse McKinley, 'Casting a cool eye on cryonics', *New York Times*, 11 July 2002 en José van Dijck, 'Plastinatie als postmoderne kunst' in: idem, *Het transparante lichaam. Medische visualisering in media en cultuur* (Amsterdam 2002) 45-65.